

Leszek Opyrchal

(Military University of Technology in Warsaw, Poland)

<https://orcid.org/0000-0001-7585-843X>

e-mail: leszek.opyrchal@wat.edu.pl

Ruslan Nahnybida

(National Historical and Architectural Reserve „Kam’ianets”, Ukraine)

<https://orcid.org/0000-0002-7779-9362>

e-mail: ruslan.koval82@ukr.net

Krótką historia kościoła pod wezwaniem Znalezienia Krzyża Świętego w Zinkowcach

The Short History the Church Dedicated to the Finding of the Holy Cross in Zinkowce

ABSTRACT

This article presents the history the church dedicated to the Finding of the Holy Cross in Zinkowce. Zinkowce is a small village located near Kamieniec Podolski. The church was probably built in the 16th century and then destroyed during the Turkish occupation

PUBLICATION INFO				
				e-ISSN: 1449-8467 ISSN: 2082-6060
				
THE AUTHOR'S ADDRESS: Leszek Opyrchal, the Faculty of Civil Engineering and Geodesy of the Military University of Technology, 2 gen. Sylwestra Kaliskiego street, Warsaw 00-908, Poland Ruslan Nahnybida, the National Historical and Architectural Reserve «Kam'ianets», 9 П'ятницька street, м. Кам'янець-Подільський, Khmel'nits'ka oblast, 32301 Ukraine				
SOURCE OF FUNDING: own financial resources				
SUBMITTED: 2022.06.09	ACCEPTED: 2023.12.08	PUBLISHED ONLINE: 2024.10.22		
WEBSITE OF THE JOURNAL: https://journals.umcs.pl/rh		EDITORIAL COMMITTEE E-mail: reshistorica@umcs.pl		
 DIRECTORY OF OPEN ACCESS JOURNALS				

of Podolia in 1672–1699. In 1716, Bishop Rupniewski rebuilt the church, however, not completely. The reconstruction of the church lasted throughout the eighteenth century and at the beginning of the nineteenth century. Fragments of old maps show the stages of expansion of this church. During the Bolshevik rule in the 20th century, the temple was turned into a center for the eradication of illiteracy. The historic temple was handed over to the Roman Catholic parish in Zinkowce, belonging to the Kamieniec-Podolia diocese in 2017.

Key words: Zinkowce, roman catholic church, Podolia

STRESZCZENIE

W artykule przedstawiono historię kościoła pod wezwaniem Znalezienia Krzyża Świętego w Zinkowcach. Zinkowce to niewielka wieś położona niedaleko Kamieńca Podolskiego. Kościół powstał prawdopodobnie w XVI w., a następnie został zniszczony podczas okupacji Podola przez Turków w latach 1672–1699. W 1716 r. biskup Rupniewski rozpoczął jego przebudowę, która trwała cały wiek XVIII i do początków XIX w. Fragmenty starych map pokazują etapy rozbudowy świątyni. W okresie istnienia władz sowieckich przekształcono ją w ośrodek zwalczania analfabetyzmu. Zabytkowy kościół został w 2017 r. przekazany parafii rzymskokatolickiej w Zinkowcach, należącej do diecezji kamieniecko-podolskiej.

Słowa kluczowe: Zinkowce, kościół rzymskokatolicki, Podole

WSTĘP

Zinkowce¹ – mała, satelitarna miejscowość Kamieńca Podolskiego, od którego oddzielona jest tylko rzeką Smotrycz. W praktyce może być uważana za jego dzielnicę. W chwili obecnej centrum zainteresowania współczesnych badaczy stanowi kamieniecka twierdza oraz zabudowania miejskie i kościelne Kamieńca Podolskiego², natomiast przyległe do

¹ Obecnie Зінківці, 48°41'06"N 26°33'16"E.

² Do najważniejszych współczesnych prac należy zaliczyć: dwutomowe studium z dziejów Kamieńca Podolskiego pod redakcją Feliksa Kiryka (vide: *Kamieniec Podolski. Studia z dziejów miasta i regionu*, t. 1, red. F. Kyrk, Kraków 2000; *Kamieniec Podolski. Studia z dziejów miasta i regionu*, t. 2, red. F. Kyrk, Kraków 2005), monografię Olgi Płamienickiej dotyczącą twierdzy kamienieckiej (vide: О. Пламеницька, *Castrum Camenecensis. Фортеця Кам'янець, Кам'янець-Подільський* 2012) i zabudowy mieszczańskiej, dokumentację zachowanych kamienieckich zabytków wykonanych przez Zbigniewa Banię i Martę Wiraszkę (vide: Z. Bania, M. Wiraszka, *Kamieniec Podolski – miasto legenda: zarys dziejów urbanistyki i architektury od czasów najdawniejszych do współczesności*, Warszawa 2001), historię Kamieńca Podolskiego od zakończenia okupacji tureckiej w 1699 r. do trzeciego rozbioru Rzeczypospolitej w 1795 r. (vide: R. Król-Mazur, *Miasto trzech nacji. Studia z dziejów Kamieńca Podolskiego w XVIII wieku*, Kraków 2008).

niego Zinkowce, wraz z ich głównym zabytkiem – kościołem parafialnym pw. Znalezienia Krzyża Świętego, pozostają w cieniu zainteresowania. O zinkowskim kościele podawane są tylko ubogie i fragmentaryczne informacje. Nazwa „Zinkowce” nie figuruje w indeksie miejscowości dzieła Bolesława Kumora³ omawiającego diecezje i metropolie polskie w okresie od 968 do 1939. Natomiast ten sam autor opisując organizację kościoła katolickiego w latach 1772–1918, o Zinkowcach wspomina tylko raz. Jerzy Górczyk⁴ przy omawianiu diecezji kamienieckiej w drugiej połowie XVIII w. także pomija Zinkowce. A przecież to w tym kościele odbył się 14 czerwca 1779 r. ślub Józefa de Wittego z uchodzącą za najpiękniejszą kobietę Europy – Zofią Glavani⁵, późniejszą hrabiną Potocką, której bujne życie opisał Jerzy Łojek⁶.

Niniejsza publikacja ma na celu zebranie i uzupełnienie naszej skromnej wiedzy o znajdującym się w Zinkowcach kościele pod wezwaniem Znalezienia Krzyża Świętego. Podane w literaturze informacje zostały uzupełnione nowymi, zaczerpniętymi z wizytacji przeprowadzonych w latach 1741⁷, 1796⁸, 1824⁹. Stan rozbudowy kościoła na przełomie XVIII i XIX w. zilustrowano na podstawie następujących zabytków kartograficznych: plan Jana Schüllera¹⁰ z 1773 r.,

³ B. Kumor, *Granice metropolii i diecezji polskich (968–1939)*, „Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne” 1972, 27, s. 404.

⁴ W.J. Górczyk, *Diecezja kamieniecka w drugiej połowie XVIII w. Czasy pontyfikatu biskupa Adama Stanisława Krasińskiego*, „Nasza Przyszłość” 2018, 130, s. 75–114.

⁵ Ur. ok. 1760 r., zm. 14 XI 1822 r. Greczynka urodzona w Turcji na przedmieściach miasta Bursa. W 1777 r. poznała polskiego posła w Stambule Karola Boskamp-Lasopolskiego, który przywiózł ją do Kamieńca Podolskiego, gdzie wyszła za mąż za Józefa de Wittego. Po opuszczeniu męża związała się ze Stanisławem Szczęsnym Potockim, którego poślubiła 28 VI 1789 r. (R.W. Wołoszyński, *Zofia Potocka (1v. Wittowa)*, w: *Internetowy Polski Słownik Biograficzny*, <http://www.ipsb.nina.gov.pl/a/biografia/zofia-potocka-1v-wittowa> [dostęp: 26.05.2022].

⁶ J. Łojek, *Dzieje pięknej Bitynki. Opowieść o życiu Zofii Wittowej-Potockiej (1760–1822)*, Warszawa 1972.

⁷ Wizytacja kościoła w Zinkowcach z 1741 r. vide: Biblioteka PAU i PAN w Krakowie [dalej: BPAU], rkps nr 2002, k. 1236–1244.

⁸ Wizytacja kościoła w Zinkowcach z 1796 r. vide: Archiwum Główne Akt Dawnych [dalej: AGAD], Zbiór Aleksandra Czołowskiego [dalej: ZAC], sygn. 249.

⁹ Wizytacja kościoła w Zinkowcach z 1824 r. vide: Державний архів хмельницької області [dalej: ДАХО], фонд 685, опис 4, справа 23, k. 91–98.

¹⁰ Plan kościoła w Zinkowcach z 1773 r. vide: Российский государственный военно-исторический архив [dalej: РГВИА], фонд 349, опис 17, дело 598. Jan Schüller, ur. w Warszawie pomiędzy 1746 a 1749 r., data śmierci nieznana. Początkowo służył w armii saskiej. 12 IV 1765 r. wstąpił do Korpusu Artylerii Koronnej. Został mianowany na porucznika 18 III 1772 r., kapitanem został w dniu 26 IV 1775 r., a pułkownikiem 30 I 1790 r. Od 1 XII

plan Dementyja Mieszczenkowa¹¹ z 1797 r. oraz anonimowy plan katastralny¹² z 1873 r.

HISTORIA PARAFII ZINKOWSKIEJ OD POWSTANIA DO LIKWIDACJI DIECEZJI KAMIENIECKIEJ

Nie ma pewnych informacji, kiedy powstały Zinkowce. Wiadomo jedynie, że istniały już z końcem XIV w. W 1394 r. Wielki Książę Litewski Witold usunął siłą z Podola Koriatowiczów¹³ i dobra te nadał biskupom kamienieckim. Jan Mucha¹⁴ podaje, że nadanie to jest potwierdzone w dokumencie z 1498 r., jednakże przypuszcza, że to jeszcze książęta Koriatowicze, a nie Witold uposażyli biskupów kamienieckich. W latach 1428–1430 Zinkowce należały do posiadłości biskupów kamienieckich¹⁵, a w 1493 r. miały już 18 dymów¹⁶, czyli były jedną z większych wsi podolskich¹⁷. Można zatem przypuszczać, że parafia zinkowska została założona z końcem XVI w. Zinkowce stanowiły własność biskupów kamienieckich aż do 1795 r., kiedy to po konfiskacie majątków¹⁸ caryca

1789 r. był dyrektorem szkoły artylerii (J. Gdański et al., *Oficerowie wojska koronnego 1777–1794. Spisy, cz. 4, Formacje Targowicy, szkolnictwo wojskowe, varia, uzupełnienie*, Kraków 2003, s. 89; M. Machynia, C. Szrednicki, *Wojsko koronne. Artyleria i wojska inżynieryjne, oficerowie Rzeczypospolitej Obojga Narodów 1777–1794. Spisy*, Kraków 1999, s. 61).

¹¹ Plan kościoła w Zinkowcach z 1797 r. vide: РГВИА, фонд 349, опис 17, дело 613. Dementy Mieszczenkow – oficer carski, w latach 1797–1810 wykonał dziewięć planów Kamieńca Podolskiego. Syn Siemiona Mieszczenkowa. Od 1799 r. generał-major armii rosyjskiej.

¹² Plan kościoła w Zinkowcach z 1873 r. vide: Центральний державний історичний архів України, м. Київ, фонд 492, опис 34, справа 1172.

¹³ Koriatowicze – synowie Koriata (ok. 1306 – ok. 1365), który z kolei był synem Wielkiego Księcia Litewskiego Giedymina (ok. 1275–1341). Z dziewięciu Koriatowiczów pięciu sprawowało władzę w Kamieńcu Podolskim: Konstanty (zm. przed 1386 r.), Jerzy (zm. w 1374/1375 r.), Aleksander (zm. w 1386/1388 r.), Fiodor (ur. w 1339/1340 r., zm. w 1416 r.) i Borys zmarł w 1374/1375 r.

¹⁴ J. Mucha, *Organizacja diecezji kamienieckiej do 1795 r.*, „Roczniki Teologiczno-Kanoniczne” 1983, 30, 4, s. 85.

¹⁵ T.M. Trajdos, *Kościół katolicki na średniowiecznym Podolu*, w: *Kościoty chrześcijańskie na Podolu*, red. T.M. Trajdos, Warszawa 2015, s. 78.

¹⁶ A. Jabłonowski, *Podole u schyłku wieku XV*, „Ateneum” 1880, 18, 2, 3, s. 521–545.

¹⁷ T. Trajdos, *op. cit.*, s. 80.

¹⁸ J. Mucha, *op. cit.*, s. 66.

Katarzyna II przekazała¹⁹ je Aleksandrze Branickiej²⁰. Po zakończeniu tureckiej okupacji Podola w 1699 r., w ramach ponownej kolonizacji tych terenów, dzięki staraniom biskupa Stefana Rupniewskiego²¹ Zinkowce zostały zasiedlone²² przez Mazurów. Biskup Stefan Rupniewski przekazał 14 lipca 1721 r. na rzecz kolegium wikariuszy w Kamieńcu Podolskim kościół w Zinkowcach wraz ze wszystkimi dochodami²³, które w roku 1777 wynosiły²⁴ 16 florenów²⁵. Pokrywały one częściowo koszty utrzymania domu wikariuszy wynoszące 200 zł rocznie. Ojciec Święty Pius XVII wydał 1 września 1790 r. przywilej na utworzenie przy kościele zinkowskim bractwa pod tytułem Świętej Trójcy, do którego obowiązków należało: uczestniczenie we mszy świętej w niedziele i święta oraz służenie przy świetle i noszeniu chorągwi w trakcie publicznych procesji i pogrzebów parafian.

W 1824 r. do parafii zinkowskiej należały²⁶ miasteczko Zinkowce oraz następujące wsie: Biełanówka, Polskie Folwarki, Ścianki, Ciołkowce, Hołsków, Ormiany Wielkie, Ormiany Małe, Podzamcze, Dłużek i Zabińce. Parafia łącznie liczyła 2005 osób, z czego najwięcej przypadało na Zinkowce – 348.

Organizację dekanalną diecezji kamienieckiej wprowadził biskup Stefan Rupniewski²⁷ w latach 1716–1724²⁸. Parafia zinkowska do 1724 r. należała do dekanatu dunajowickiego. Kolejne zmiany przeprowadził

¹⁹ R. Aftanazy, *Materiały do dziejów rezydencji pod redakcją Andrzeja J. Baranowskiego*, t. 9a, *Dawne województwo podolskie*, Warszawa 1992, s. 393–396.

²⁰ Ur. w 1754 r., zm. 15 VIII 1838 r.

²¹ Stefan Bogusław Rupniewski herbu Szreniawa, ur. w 1671 r. w Bidzinach, zm. 21 IV 1731 r. na zamku w Torczynie. Biskup diecezjalny kamieniecki w latach 1716–1721, biskup diecezjalny łucki 1721–1731. P. Nitecki, *Biskupi kościoła w Polsce. Słownik biograficzny*, Warszawa 1992, s. 182.

²² J. Mucha, *op. cit.*, s. 80.

²³ *Ibidem*, s. 158.

²⁴ *Ibidem*, s. 160, tab. nr 5.

²⁵ Złota moneta o masie 3,5 g bita we Florencji od 1252 r. W Polsce od XV w. florenem nazywano złotego polskiego, który był srebrną monetą o wartości odpowiadającej czerwonemu złotemu, zwanego także dukatem, czyli złotej monecie o masie 3,5 g. Vide: *Nowa encyklopedia powszechna PWN*, t. 2, Warszawa 1995, s. 384–385; t. 6, s. 1036).

²⁶ ДАХО, фонд 685, опис 4, справа 23, к. 98.

²⁷ Stefan Bogusław Rupniewski herbu Szreniawa, ur. w 1671 r. w Bidzinach, zm. 21 IV 1731 r. na zamku w Torczynie, biskup diecezjalny kamieniecki w latach 1716–1721, biskup diecezjalny łucki 1721–1731.

²⁸ J. Mucha, *op. cit.*, s. 179–180.

biskup Wacław Hieronim Sierakowski (1739–1742)²⁹. Powstał dekanat czarnkoziński, do którego została włączona parafia Zinkowce³⁰. Caryca Katarzyna II w dniu 17 września 1795 r. zlikwidowała diecezję kamieniecką wraz z czterema innymi diecezjami. W ich miejsce powstała diecezja pińska i latyczowska, w której znalazła się dawna diecezja kamieniecka, a na jej biskupa powołała Michała Romana Sierakowskiego³¹, który objął diecezję bez zgody Stolicy Apostolskiej. Po śmierci Katarzyny II car Paweł I przywrócił poprzednie diecezje. W 1798 r. biskup Jan Dembowski³² wprowadził reorganizację podziału terytorialnego dekanatów. Powstały nowe dekanaty, między innymi zinkowski, do którego należały następujące parafie: Czarnokozińce, Czercze, Gródek, Kupin, Kutkowce, Orynin, Smotrycz, Zalesce, Zbrzyż, Zinkowce, Żwaniec³³. Około 1830 r. w dekanacie zinkowskim znajdowało się jedenaście kościołów i kaplic parafialnych, dwa kościoły zakonne nieparafialne, pięć kaplic prywatnych i sześć cmentarnych³⁴. W drugiej połowie XIX w. dekanat zinkowski został połączony z kamienieckim³⁵ i od tej pory do niego należał. Taka organizacja dekanatów przetrwała aż do 17 czerwca 1867 r., kiedy to car Aleksander II, w ramach represji po powstaniu styczniowym, zniósł diecezję kamieniecką i 3 maja 1867 r. wcielił ją do łuckiej³⁶.

Według lustracji z 1796 r. Kościół zinkowski posiadał jurysdykcję, do której w 1796 r. przynależało trzech poddanych³⁷. Nie wiadomo, kiedy

²⁹ Wacław Hieronim Sierakowski, ur. 1699 r., zm. 12 X 1780 r., biskup inflancki kamieniecki, przemyski, arcybiskup lwowski. Biskupstwo kamienieckie sprawował od 15 XI 1739 r. do 25 V 1742 r., vide: P. Nitecki, *op. cit.*, s. 188.

³⁰ S. Litak, *Struktura terytorialna kościoła łacińskiego w Polsce w 1772 r.*, Lublin 1980, s. 311; W. Rosowski, *Diecezja podolska w latach 1917–1921*, w: *Pasterz i twierdza, księga jubileuszowa dedykowana księdzu biskupowi Janowi Olszańskiemu ordynariuszowi diecezji w Kamieńcu Podolskim*, red. J. Wołczański, Kraków–Kamieniec Podolski 2001, s. 232.

³¹ Ur. 10 VIII 1748 r., zm. ok. 1800 r. Prowadził gorszący tryb życia. Pozostawał w służbie władz rosyjskich. P. Nitecki, *op. cit.*, s. 188.

³² Ur. w 1729 r., zm. w 1789 r. Kawaler Orderu Świętego Stanisława. Do stanu duchownego wstąpił po śmierci swojej żony. Godność biskupią otrzymał w 1775 r., vide: M. Godlewski, *Jan Dembowski h. Jelita*, w: *Polski słownik biograficzny*, t. 5, red. W. Konopczyński, Kraków 1939–1946, s. 89.

³³ J. Szczepaniak, *Diecezja kamieniecka ok. 1830 r.*, t. 1, *Katalog kościołów i kaplic oraz duchowieństwa diecezjalnego i zakonnego*, Kraków 2019, s. 58.

³⁴ J. Szczepaniak, *Diecezja kamieniecka ok. 1830 r. – parafie i dekanaty, kościoły i kaplice*, „*Analecta Cracoviensia*” 2015, 47, s. 163.

³⁵ W. Rosowski, *op. cit.*, s. 232.

³⁶ B. Kumor, *Granice*, s. 292.

³⁷ AGAD, ZAC, sygn. 249, k. 81.

została ona założona³⁸. W 1824 r. składała się z dwóch części. Jedna położona była na wzgórku nad zakolem rzeki Smotrycz. Znajdowało się na niej szesnaście chat mieszkalnych. Pięć zamieszkałych przez poddanych, a jedenaście przez czynszowników³⁹. Teren rolniczy jurydyki obejmował grunty rolne i łąki o obszarze około 50 morgów⁴⁰. Podzielone były ona na dwie części: wschodnią o powierzchni 8 morgów i zachodnią o powierzchni 42 morgi. W 1824 jurydyka przynosiła dochód 36 rubli i 50 kopiejek⁴¹.

W 1824 r. w kościele zinkowskim znajdowały się księgi metrykalne prowadzone od 1796 r., a także księga wizyt dekanalnych do 1806 r., spis wiernych (dusz) z lat: 1806, 1809, 1816, 1817, 1819 i 1820 oraz księga do wpisywania przychodów i rozchodów kasy brackiej, a także księgi gruntowe⁴². W połączeniu ze stwierdzeniem wizytatorów z 1824 r., że „nie wiadomo, czy kościół zinkowski był kiedykolwiek konsekrowany”⁴³, można wyciągnąć wniosek, że cała wcześniejsza dokumentacja kościelna została utracona po trzecim rozbiorze Rzeczypospolitej i likwidacji diecezji kamienieckiej.

HISTORIA BUDOWY KOŚCIOŁA ZINKOWSKIEGO

Nie wiadomo, kiedy został zbudowany kościół w Zinkowcach. Mucha uważa⁴⁴, że zbudowano go w pierwszej połowie XVII w., gdyż w XVII w. funkcjonowała już parafia zinkowska⁴⁵, zatem musiał być i kościół. Karol Iwanicki pisze tylko, że przed okupacją turecką (1672–1699) w Zinkowcach znajdował się kościół, który został zrujnowany w trakcie dwudziestosiedmioletniej osmańskiej okupacji Podola⁴⁶.

³⁸ *Ibidem*, k. 95.

³⁹ ДАХО, фонд 685, опис 4, справа 23, к. 96.

⁴⁰ Morga – miara powierzchni stosowana w Polsce od XIII w. W latach 1764–1819 morga staropolska wynosiła 0,5985 ha, natomiast w latach 1819–1849 stosowana była morga nowopolska wynosząca 0,55987 ha. Nie wiadomo, w której mierze podane są omawiane powierzchnie, ale ze względu na wspomniany w tekście lustracji brak aktualnego obmiaru, najprawdopodobniej chodzi o morgę staropolską (D. Fenna, *Jednostki miar, leksykon*, Warszawa 2004, s. 185).

⁴¹ ДАХО, фонд 685, опис 4, справа 23, к. 96.

⁴² *Ibidem*, k. 95.

⁴³ *Ibidem*, k. 92.

⁴⁴ J. Mucha, *op. cit.*, s. 186.

⁴⁵ *Ibidem*, s. 188.

⁴⁶ K. Iwanicki, *Katedra w Kamieńcu*, Warszawa [1930], s. 23.

Prowadzona od 1699 r. odbudowa zrujnowanego przez Turków kościoła zinkowskiego nie następowała szybko. Jak podaje Jan Szczepaniak⁴⁷, kościół zinkowski został odbudowany i uposażony dopiero w 1718 r. przez biskupa Stefana Rupniewskiego, a konsekrowany przez tegoż biskupa w 1721 r. Odbudowa kościoła zinkowskiego⁴⁸ i jego konsekrowanie w 1721 r. potwierdzone jest także w dokumencie z wizytacji⁴⁹ biskupstwa kamienieckiego z 1741 r. Nie znamy stanu świątyni w chwili jej konsekrowania, jednakże jeszcze w 1741 r. stan kościoła i wyposażenie jego wnętrza miały charakter prowizoryczny⁵⁰. Opierając się na opisie świątyni sporządzonym w 1741 r.⁵¹, można zauważyć, że kościół pozbawiony był posadzki, a w jej miejscu było zwykłe klepisko. Nie było także drewnianego chóru. W kościele znajdowały się trzy ołtarze: Pana Jezusa Ukrzyżowanego, Świętej Trójcy i Najświętszej Panny Bogarodzicy oraz cztery obrazy: Matki Bożej Częstochowskiej, Matki Bożej Sokalskiej⁵², świętego Kazimierza i świętego Mikołaja. Ambona była niska i bardzo prosta w formie. Wewnątrz świątyni znajdowała się tylko jedna ławka dla wiernych. Brakowało chrzcielnicy. Dach na kościele był gontowy, stary, wymagający reperacji, kopuła w środku dachu była drewniana, podobnie jak budynek plebanii. Na jego podwórku znajdowały się chlewy zrobione z chrustu i pokryte słomą, rozlatująca się szopa oraz drewniany, pokryty słomą spichlerz. Z ważniejszych sprzętów kościelnych należy wymienić dwa srebrne kielichy oraz sześć ornatów.

Czterdzieści lat później⁵³, w 1796 r., kościół zinkowski był już bardziej okazały. W trakcie budowy był babiniec wyłożony kwadratowymi płytami kamiennymi, przez który było wejście do kościoła. W kościele znajdowały się cztery ołtarze wykonane w ozdobny sposób, w których umieszczono wspominane już w 1741 r. dwa obrazy: Pana Jezusa Ukrzyżowanego oraz świętego Mikołaja. Pierwszy z wymienionych był w bardzo złym stanie, ale został odnowiony i przyklejony do podkładu z desek lipowych. Pozostałe dwa ołtarze miały obrazy: Najświętszej Panny Marii Niepokalanego Poczęcia oraz świętego Józefa ze srebrnymi koronami. Brakuje obrazu Trójcy Świętej, który prawdopodobnie był w bardzo złym

⁴⁷ J. Szczepaniak, *Diecezja kamieniecka ok. 1830 r. – parafie*, s. 58.

⁴⁸ J. Mucha, *op. cit.*, s. 192.

⁴⁹ BPAU, rkps nr 2002, k. 1237.

⁵⁰ *Ibidem*, k. 1240–1241.

⁵¹ *Ibidem*.

⁵² Obraz znajdował się w kościele przy klasztorze bernardynów pod Sokalem (Сокаль). Spłonął podczas pożaru w 1843 r. Zob. <http://www.sanktuarium.bernardynki.pl/sanktuarium.html> [dostęp: 26.05.2022].

⁵³ AGAD, ZAC, sygn. 249, k. 74–75.

stanie i nie dało się go uratować. W kościele przybył jeszcze obraz świętego Rocha ozdobiony koroną. Wymieniono ambonę ozdobioną postaciami ewangelistów, na którą wchodziło się po siedmiu schodach z wybitego w murze przejścia z zakrystii. Obok ambony ustawiono nowe baptysterium. Dobudowano drewniany chór. Wzbogaciło się także wyposażenie kościoła. Ze sreber przybyła monstrancja z połączonymi promieniami oraz kielich wyłożony wewnątrz, z połączoną pateną. Ornatów było jedenaście oraz trzy kapy.

Choć budynek kościoła przeszedł wiele pozytywnych zmian, to niestety nie można tego powiedzieć o plebanii. Wprawdzie została ogrodzona częstokołem, ale była w bardzo złym stanie technicznym. „Cały ten budynek [jest] w ostatnim upadku, reparaacji całej de novo potrzebujący”⁵⁴. Taki stan nie może dziwić, bowiem drewniany budynek plebanii miał już kilkadziesiąt lat.

Po trzecim rozbiorze Rzeczypospolitej nastąpiło wyraźne zwolnienie prac nad rozwojem kościoła. W 1824 r. budynek był „stary, zdezelowany”. Wymagał wygładzenia i pobielenia ścian. Od 1706 r. kościół został otoczony murem, wybudowano murowaną dzwonnice, a także kostnicę obok cmentarza, której dach jednak już niszczał. Wnętrze kościoła wyłożono posadzką z kamienia szlifowanego, zaś kopułę na dachu pokryto blachą. W kościele nadal były cztery ołtarze, z tym że w stosunku do 1796 r. ołtarz świętego Józefa został zmieniony na ołtarz z obrazem Świętej Trójcy, tak jak to było w 1741 r. Nie wiadomo, czy obraz został namalowany na nowo, czy też może odnowiono stary. Na ścianach umieszczono oprawiony w wielkie, ozdobne ramy obraz świętego Józefa, namalowany na płótnie obraz narodzenia Pana Jezusa oraz obraz świętej Weroniki namalowany na desce. Wspominany w 1796 r. obraz świętego Rocha umieszczono w głównym ołtarzu. Srebra kościelne były w takiej samej liczbie jak w 1796 r. Przybył tylko jeden ornat. Natomiast plebania nie uległa znaczącym zmianom. Wystawiono tylko w 1822 r. nową stodołę na słupach dębowych, z poszyciem ze słomy.

Etapy rozbudowy kościoła zinkowskiego zostały udokumentowane na dawnych planach (rys. 1). Na znajdującym się po lewej stronie fragmencie planu Jana Schüllera znajdujemy budowlę niedokończoną, tylko z jednym, prawym ramieniem krzyża. Środkowy fragment planu pochodzi z 1797 r. Widać na nim niedokończony babiniec, przez który prowadziło wejście do kościoła, oraz częściowe poszerzenie budowli (zakrystia?). Lewe ramię krzyża jeszcze nie zostało zbudowane. Na planie z 1797 r. dostrzegamy także większy obszar kościoła otoczony murem niż na planie z 1772 r. Z prawej strony rysunku umieszczono fragment

⁵⁴ ДАХО, фонд 685, опис 4, справа 23, к. 92.

Rys. 1. Rozbudowa kościoła zinkowskiego na planach Kamieńca Podolskiego. Z lewej strony fragment planu Jana Schüllera z 1773 r. (Российский государственный военно-исторический архив, sygn.: ф. 349, оп. 17, д. 598), w środku fragment planu Dementyja Mieleszczukowa (Российский государственный военно-исторический архив; sygnatura: ф. 349, оп. 17, д. 613) z 1797 r., z prawej strony fragment anonimowego planu katastralnego z 1873 r. (Центральний державний історичний архів України [Państwowe Centralne Archiwum Historyczne Ukrainy], sygnatura: ф. 492, оп. 34, спр. 1172).

planu z 1873 r. Można na nim zauważyć, że po 1797 r. nastąpiła dalsza rozbudowa kościoła. W 1873 r. bryła budynku kościoła miała już docelowy kształt, oparty na planie krzyża.

HISTORIA PARAFII OD 1767 R. DO CHWILI OBECNEJ

Omawiany okres jest słabo udokumentowany. W książkach Bolesława Kumora⁵⁵, a także Romana Dzwonkowskiego⁵⁶, ze względu na ich bardzo obszerną tematykę, nie znajdujemy informacji o parafii zinkowskiej. Witalij Rosowski⁵⁷ omawiając dokładnie losy kamienieckiej diecezji w latach 1917–1921, także nie podaje żadnych informacji o Zinkowcach. Można tylko przypuszczać, że parafia zinkowska poniosła poważne straty, podobnie jak inne parafie.

W 1925 r. kościół pw. Znalezienia Krzyża Świętego został zamknięty, a w jego budynku umieszczono czytelną i żydowski punkt likwidacji analfabetyzmu⁵⁸, który działał do 1933 r. Być może dzięki temu kościół nie został wysadzony w powietrze, jak wiele innych podolskich świątyń⁵⁹.

⁵⁵ B. Kumor, *Ustrój i organizacja kościoła polskiego w okresie niewoli narodowej (1772–1918)*, Kraków 1980.

⁵⁶ R. Dzwonkowski, *Kościół katolicki w ZSSR. Zarys historii*, Lublin 1997.

⁵⁷ W. Rosowski, *op. cit.*

⁵⁸ J. Szczepaniak, *Diecezja kamieniecka ok. 1830 r.*, t. 1, s. 58.

⁵⁹ R. Dzwonkowski, *Odrodzenie kościoła katolickiego na Ukrainie Środkowej, Południowej i Wschodniej w czasie II wojny światowej i bezpośrednio po jej zakończeniu (1941–1948)*, w: *Pa-sterz*, s. 23.

Po II wojnie światowej w kościele prowadzono dom kultury i kino, zajmowała się tym Wiejska Szkoła Techniczno-Zawodowa⁶⁰. W 1991 r. kościół pw. Znalezienia Krzyża Świętego przeszedł na własność wspólnoty katolickiej oo. paulinów. W kościele wymieniono dach i zamontowano ołtarz. Według naocznych świadków podczas wznoszenia kaplicy z rzeźbą Matki Boskiej w południowo-wschodnim narożniku cmentarza znaleziono ludzkie szczątki pochodzące ze starej krypty; pochowano je w południowo-zachodniej części dziedzińca. W 2017 r., kiedy wspólnota religijna została ponownie zarejestrowana i zatwierdzono jej statut, zabytkową świątynię przekazano zinkowskiej parafii rzymskokatolickiej należącej do diecezji kamieniecko-podolskiej Kościoła katolickiego.

PODSUMOWANIE

Na podstawie niewielu zachowanych informacji można postawić wniosek, że kościół zinkowiecki powstał w XVI w., zaś w XVII w. został zrujnowany w trakcie tureckiej okupacji Podola (1672–1699). Częściową odbudowę zniszczonej świątyni przeprowadzono w latach 1716–1724. Następnie w XVIII i XIX w. częściami rozbudowywano i przebudowywano kościół. Prace nad budynkiem świątyni zakończono przed 1873 r. W trakcie rządów komunistycznych (1917–1991) kościół zinkowski szczęśliwie uniknął zniszczenia. Odnowiony po 1991 r. znowu służy wiernym.

REFERENCES (BIBLIOGRAFIA)

Archival sources (Źródła archiwalne)

Archiwum Główne Akt Dawnych:

Zbiór Aleksandra Czołowskiego, sygn. 249.

Biblioteka PAN i PAU w Krakowie:

sygn. 2002.

Derzhavnyi arkhiv khmelnytskoi oblasti [Державний архів хмельницької області]:

fond [фонд] 685, opys [опис] 4, sprava [справа] 23.

Rossiyskiy gosudarstvennyy voyenno-istoricheskiy arkhiv [Российский государственный военный исторический архив]:

fond [фонд] 349, opys [опис] 17, delo [дело] 598, 613.

⁶⁰ Р. Нагнибіда, *Коротка історична довідка на костюл Воздвиження Чесного хреста, 1721 р., в с. Зінківці*, <https://niazkamenec.org.ua/doslidgena/172-r-nagnibyda-kortkaystorichna-dovydk-na-kostol-vozdvizhennya-chesnogo-hresta-1721-r-v-s-zynkyvtsy.html> [dostęp: 26.05.2022].

Tsentrалnyi derzhavnyi istorychnyi arkhiv Ukrainy, m. Kyiv [Центральний державний історичний архів України, м. Київ]:
fond [фонд] 492, opys [опис] 34, sprava [справа] 1172.

Studies (Opracowania)

- Aftanazy R., *Materiały do dziejów rezydencji*, t. 9a, *Dawne województwo podolskie*, Warszawa 1992.
- Bania Z., Wiraszka M., *Kamieniec Podolski – miasto legenda: zarys dziejów urbanistyki i architektury od czasów najdawniejszych do współczesności*, Warszawa 2001.
- Dzwonkowski R., *Kościół katolicki w ZSSR. Zarys historii*, Lublin 1997.
- Dzwonkowski R., *Odrodzenie kościoła katolickiego na Ukrainie Środkowej, Południowej i Wschodniej w czasie II wojny światowej i bezpośrednio po jej zakończeniu (1941–1948)*, w: *Pasterz i twierdza, księga jubileuszowa dedykowana księdzu biskupowi Janowi Olszańskiemu ordynariuszowi diecezji w Kamieńcu Podolskim*, red. J. Wołczański, Kraków–Kamieniec Podolski 2001.
- Fenna D., *Jednostki miar, leksykon*, Warszawa 2004.
- Gdański J., Machynia M., Srzednicki C., Stepan K., *Oficerowie wojska koronnego 1777–1794. Spisy, cz. 4, Formacje Targowicy, szkolnictwo wojskowe, varia, uzupełnienie*, Kraków 2003.
- Godlewski M., Jan Dembowski h. Jelita, w: *Polski słownik biograficzny*, t. 5, red. W. Konopczyński, Kraków 1939–1946.
- Górczyk W.J., *Diecezja kamieniecka w drugiej połowie XVIII w. Czasy pontyfikatu biskupa Adama Stanisława Krasińskiego*, „*Nasza Przyszłość*” 2018, 130.
- Iwanicki K., *Katedra w Kamieńcu*, Warszawa [1930].
- Jabłonowski A., *Podole u schyłku wieku XV*, „*Ateneum*” 1880, 18, 2, 3.
- Kamieniec Podolski. Studia z dziejów miasta i regionu*, t. 1, red. F. Kiryk, Kraków 2000.
- Kamieniec Podolski. Studia z dziejów miasta i regionu*, t. 2, red. F. Kiryk, Kraków 2005.
- Król-Mazur R., *Miasto trzech nacji. Studia z dziejów Kamieńca Podolskiego w XVIII wieku*, Kraków 2008.
- Łojek J., *Dzieje pięknej Bitynki. Opowieść o życiu Zofii Wittowej-Potockiej (1760–1822)*, Warszawa 1972.
- Kumor B., *Granice metropolii i diecezji polskich (968–1939)*, „*Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne*” 1972, 27.
- Kumor B., *Ustrój i organizacja kościoła polskiego w okresie niewoli narodowej (1772–1918)*, Kraków 1980.
- Litak S., *Struktura terytorialna kościoła łacińskiego w Polsce w 1772 r.*, Lublin 1980.
- Machynia M., Srzednicki C., *Wojsko koronne. Artyleria i wojska inżynieryjne, oficerowie Rzeczypospolitej Obojga Narodów 1777–1794. Spisy*, Kraków 1999.
- Mucha J., *Organizacja diecezji kamienieckiej do 1795 r.*, „*Roczniki Teologiczno-Kanoniczne*” 1983, 30, 4.
- Nahnybida R., *Korotka istorychna dovidka na kostol Vozdvizhennia Chesnogo khresta, 1721 r., v s. Zinkivtsi* [Нагнібіда Р., Коротка історична довідка на костюл Воздвиження Чесного хреста, 1721 р., в с. Зінківці], <https://niazkamenec.org.ua/doslidgena/172-r-nagnibyda-korotka-ystorichna-dovydk-na-kostol-vozdvizhennya-chesnogo-hresta-1721-r-v-s-zynkyvcy.html> [dostęp: 26.05.2022].
- Nitecki P., *Biskupi kościoła w Polsce. Słownik biograficzny*, Warszawa 1992.
- Nowa encyklopedia powszechna PWN*, Warszawa 1995.
- Plamenytska O., *Castrum Camenecensis. Fortetsia Kamianets, Kamianets-Podilskyi* 2012 [Пламеницька О., *Castrum Camenecensis. Фортеця Кам'янець, Кам'янець-Подільський* 2012].

- Rosowski W., *Diecezja kamieniecko-podolska w latach 1917–1921*, w: *Pasterz i twierdza. Księga jubileuszowa dedykowana księdzu biskupowi Janowi Olszańskiemu ordynariuszowi diecezji w Kamieńcu Podolskim*, red. J. Wołczański, Kraków–Kamieniec Podolski 2001.
- Szczepaniak J., *Diecezja kamieniecka ok. 1830 r.*, t. 1, *Katalog kościołów i kaplic oraz duchowieństwa diecezjalnego i zakonnego*, Kraków 2019.
- Szczepaniak J., *Diecezja kamieniecka ok. 1830 r. – parafie i dekanaty, kościoły i kaplice*, „*Analecta Cracoviensia*” 2015, 47.
- Trajdos T.M., *Kościół katolicki na średniowiecznym Podolu*, w: *Kościół chrześcijański na Podolu*, red. T.M. Trajdos, Warszawa 2015.
- Wołoszyński R.W., *Zofia Potocka (1v. Wittowa)*, w: *Internetowy Polski Słownik Biograficzny Warszawa*, <http://www.ipsb.nina.gov.pl/a/biografia/zofia-potocka-1v-wittowa> [dostęp: 26.05.2022].

Websites (Strony internetowe)

<http://www.sanktuarium.bernardynki.pl/sanktuarium.html> [dostęp: 26.05.2022].

NOTY O AUTORACH

Leszek Opyrchal – absolwent astronomii na Wydziale Matematyczno-Fizycznym Uniwersytetu Jagiellońskiego oraz budownictwa wodnego i sanitarnego Politechniki Krakowskiej. Obecnie pracuje na stanowisku profesora w Wojskowej Akademii Technicznej. Jego zainteresowania naukowe koncentrują się na zagadnieniach bezpieczeństwa budowli piętrzących. Zafascynowanie budowlami obronnymi Kamieńca Podolskiego, a zwłaszcza jego już nieistniejącym systemem piętrzenia wody w celach obronnych rzeki Smotrycz, skierowało go w stronę bardziej szczegółowych badań nad dawną architekturą tejże twierdzy oraz nad historią budowli obronnych.

Rusłan Nahnybida – absolwent archeologii Narodowego Uniwersytetu im. Iwana Ohienki w Kamieńcu Podolskim. Pracownik naukowy Narodowego Rezerwatu Historyczno-Architektonicznego „Kamieniec”. Zajmuje się katalogowaniem zabytków budownictwa sakralnego, obronnego oraz cywilnego, a także mediewistyką Podola. Stypendysta niemiecko-ukraińskiej komisji historycznej w 2017 r.

ABOUT THE AUTHORS

Leszek Opyrchal – graduated in astronomy from the Faculty of Mathematics and Physics at the Jagiellonian University and in hydraulic and sanitary engineering at the Cracow University of Technology. He is currently working as a professor at the Military University of Technology. His research interests focus on the safety of damming structures. His fascination with the defensive structures of Kamieniec Podolski, in particular its now defunct water damming system for the defence of the Smotrycz River, directed him towards more detailed research into the ancient architecture of this fortress and the history of defensive structures.

Rusłan Nahnybida – graduate in archaeology from the Ivan Ohienko National University in Kamenets Podolski. Researcher at the National Historical and Architectural Reserve „Kam’ianets”. He is involved in cataloguing monuments of sacred, defensive and civil construction, as well as medieval studies of Podolia. Scholarship holder of the German-Ukrainian Historical Commission in 2017.

